

Демек, корпустың қандай түрін алсақ та, қандай мәтінмен жұмыс жасасақ та ең алдымен жинақталған мәтін туралы ақпарат беретін метамәтіндік параметрлер компьютерлік базаға салынуы қажет. Сондықтан корпус құрастыруда метабелгіленімдер (шығарма атауы, авторы, жылы, шыққан орны, стилі, жанры, көлемі т.б.) жасаудың әдіс-тәсілдерін, түрлерін, компьютерлік бағдарламаларын т.б. зерттеудің маңызы зор.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы тиімді құрастырылып, өз дәрежесінде қолданысқа енгізілуі үшін әлемдік тәжірибедегі метабелгіленімдер қоюдың ортақ ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін зерттеу қажет. Ал бұл жетістік қазіргі дамыған еліміздің ғылыми-зерттеушілік әлеуетін, ғылым мен білімді жан-жақты дамытатын бірден-бір күш екендігі сөзсіз.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Национальный корпус русского языка. Параметры текстов. URL: <http://ruscorpora.ru> (дата обращения: 10.05.2015).

*МРНТИ 16.21.65*

#### **Г.Б.Көбденова**

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының  
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты  
Алматы қ., Қазақстан

#### **«ҚАЗАҚ ЕСКІ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗДІГІНІҢ» СӨЗДІК МАҚАЛАСЫНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРІ**

**Аннотация:** Мақалада ескі қазақ кітаби лексикасы сөздігіне лексикографиялық талдау жасалынған. Тарихи бағдарлы сөздіктің құрылымдық-типологиялық, жанрлық жіктемесі берілген. Тарихи, ұлттық, тілдік саналардың сөздік жасаудағы маңызына тоқталады. Сөздіктің макроқұрылымы және микроқұрылымы қарастырылды. Лексикограф – ұжымдық тарихи білімді жеткізуші кәсіби маман екендігіне айтлады. «Сөздік – оқырман» коммуникациясының сөздік жасаудағы басты талаптардың бірі ретінде қарастырылу қажеттігі айтылды.

Тіл – көне құбылыс, тарихи категория. Қазақ тілінің тілдік мұрасы, сөз байлығы бізге жазба ескерткіштер, халықтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі арқылы жетті. Осы ескі тіл бірліктерді, көне формаларды сөздікте мүмкіндігінше семантикасын дәл тауып көрсете білу сөздікті құрастырушылардың алға қойған зор міндеті.

**Тірек сөздер:** сөздік мақала, тарихи лексикография, тарихи сөздік, ескі кітаби лексика, қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі, сөздіктің жіктемесі, сөздіктің лексикографиялық параметрі.

**Г.Б.Кубденова**

Старший научный сотрудник Института языкознания  
им. А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук  
Алматы, Казахстан

**ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ ПАРАМЕТР СЛОВАРНОЙ СТАТЬИ  
«СЛОВАРЯ ЛЕКСИКИ КАЗАХСКОЙ ДРЕВНЕЙ ПИСЬМЕННОСТИ»**

**Аннотация:** В статье представлен лексикографический анализ словаря древнеказахской книжной лексики. Существует структурно-типологическая, жанровая классификация исторически ориентированных словарей. Подчеркивается важность исторического, национального, языкового сознания в формировании словарного запаса. Рассмотрены макроструктура и микроструктура словаря. Подчеркивается, что лексикограф – это профессионал, который передает коллективные исторические знания. Отмечается, что взаимодействие «словарь – читатель» следует рассматривать как одно из основных требований при создании словаря.

Язык – это древнее явление, историческая категория. Языковое наследие и словарный запас казахского языка дошли до нас благодаря письменным памятникам, фольклору и разговорной речи. Для составителей словаря важная задача – точно отразить в словаре семантику этих единиц и форм древнего языка.

**Ключевые слова:** словарная статья, историческая лексикография, исторический словарь, устаревшая книжная лексика, словарь лексики казахской древней письменности, классификация словарей, лексикографический параметр словаря.

**G.B. Kobdenova**

Senior Researcher, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,  
Candidate of philological sciences.  
Almaty, Kazakhstan

**LEXICOGRAPHIC PARAMETER OF THE DICTIONARY ARTICLE  
«DICTIONARY OF KAZAKH ANCIENT WRITTEN VOCABULARY»**

**Annotation:** The article provides a lexicographic analysis of the dictionary of Old Kazakh book vocabulary. There is a structural-typological, genre classification of historically oriented vocabularies. The importance of historical, national, and linguistic consciousness in the formation of vocabulary has been emphasized. The macrostructure and microstructure of the dictionary have been considered. It is emphasized that a lexicographer is a professional who transmits collective historical knowledge. It is noted that ‘the dictionary – the reader’ interaction should be considered as one of the main requirements when creating a dictionary.

Language is an ancient phenomenon, a historical category. The language heritage and vocabulary of the Kazakh language have been preserved to our times thanks to written monuments, folklore and spoken language. For dictionary compilers, the important task is

to accurately reflect the semantics of these units and forms of the ancient language in the dictionary.

**Keywords:** dictionary article, historical lexicography, historical dictionary, obsolete book vocabulary, dictionary of vocabulary of the Kazakh ancient writing, dictionary classification, lexicographic parameter of the dictionary.

Кез келген сөздіктің сөздік мақаласында екі белгі кездеседі: а) түсіндірілетін нысан (А) және б) түсіндіруші құрал (В). Сөздіктің негізгі түрлері бұл белгілердің тілдік бірліктер болып саналуына, яғни сөздің белгілі бір аспектіде қарастырылуы немесе ұғым мен түсінікке қатыстылығына байланысты бөлінеді. Егерде екі элемент түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) ұғым мен түсініктерге қатысты болып келсе, оның энциклопедиялық сөздік болғаны. Ал түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) сөз болып және ол әртүрлі аспектіде қаралса: түсіндірілуші (А) – сөздің сыртқы материалдық, дыбыстық жағы болып, жазу құралдары арқылы бейнеленіп (таңбалаушы), ал түсіндіруші (В) – сөздің ішкі семантикалық жағы, оның мағынасы (таңбаланушы) болса, біздің алдымызда түсіндірме сөздік жатқаны. Сонымен түсіндірме сөздіктің энциклопедиялық сөздіктен негізгі айырмашылығы, түсіндірме сөздікте екі белгі де тіл бірліктері, ал энциклопедиялық сөздіктің екі компоненті де ұғым мен түсінікке қарай топтасады. Атап өтер жайт, түсіндірме сөздікте түсіндіруші (В) ұғым мен түсініктер әлемін емес, тілдік бірлік сөздің ішкі семантикалық жағын көрсетеді. Энциклопедиялық сөздікте түсіндіруші (В) басқаша сипатта көрінеді, яғни ұғымдар мен түсініктердің мәнін ашу тілдік материалдарға қатыссыз-ақ беріледі, себебі түсіндірілуші (А) сөз емес, ұғым, түсінік. Энциклопедиялық сөздік сөздерді жинақтап, түсіндіретін сөздік емес, ұғымдарды сөздердің көмегімен түсіндіріп және жинақтайтын сөздік екендігі белгілі. Бұлай жіктеу теориялық жақтан анық болғанымен, тәжірибеде тұрақсыздығы байқалады. Сөзді түсіндіру, яғни сөздің ішкі мағыналық жағын ашып, түсіндіруде кей жағдайда ұғымдармен белгілі бір дәрежеде шектеседі. Сондықтан таза энциклопедиялық сөздік түрі бар болғанымен, таза түсіндірме сөздіктің түрі бар деп айтуға келмес. Сол себепті түсіндірме сөздікте белгілі бір мөлшерде энциклопедиялық сөздіктің белгілері байқалады.

«Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі» лингвистикалық сөздіктің *аралас түсіндірме-аударма* түріне жатады. Аталған сөздік өзінің сипаты бойынша аралас түсіндірме-аударма сөздігімен қатар заттық және рухани мәдениеттің сөздерін түсіндіру барысында энциклопедиялық сөздіктің белгілері де кездеседі.

Сөздіктің түсіндіру нысаны (А) – ескі қазақ жазба тілінің сөздері немесе кітаби тіл болса, олар қазіргі тілдің мәліметтері арқылы В бөлігінде түсіндіріледі. В – қазіргі тілдің сөздері кітаби сөздердің (А) баламасы болып, кітаби сөздердің семантикасын қазіргі тілдің құралдары арқылы ашып түсіндіреді. Тарихи тұрғыдан қарастырғанда, бұл сөздіктің құрамы (А және В) қазақ тілінің әр дәуірде дамуының көрсеткіші. Сөздікте кей жағдайда сөздің түсіндірмесі оның мағыналарын қысқаша түсіндіру жолымен, кейде сөздің қазіргі тілдегі баламасын келтірумен ашылады. Кей жағдайда лингвистикалық сөздіктің жүйесінен шығып, энциклопедизмге бой беру қажеттігі туады. Сөз мағынасын терең түсіндіру кезінде сөз мағынасын анықтаудан ұғымдар мен түсініктерді ашуға дейін ұласады. Кез келген түсіндірме сөздікте белгілі бір мөлшерде энциклопедизм белгілері бар. «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігіне» де бұл жағдай жат емес. Тек энциклопедиялық сөздіктің белгілері сөздікте

қаншалықты және қандай жағдайда болатындығын мүмкіндігінше анықтау керек. Қазіргі уақытта жоқ, яғни көне дәуірдің өзіндік заттық және рухани өмірінен орын алған реалияларды, әлеуметтік тұрмысқа тән ұғымдар мен сөздерді түсіндіру кезінде энциклопедизм белгілерін ендіруге болады. Мұндай жағдайда өткен дәуірдің өзіндік ұғым-түсініктерін жақсы танып, білу қажет.

«Қазақ ескі жазу лексикасының» сөздігін құрастырушылар қазіргі тілді, ана тілін, «іштей» меңгергені сияқты, ескі мәтінді оқушы басқа да оқырмандар секілді ежелгі дәуір тілін «сырттай» біледі. Түсіндірілуші – ежелгі дәуір тілі – құрастырушыларға толық, терең танылмайды, сол тілде сөйлеушінің тұрғысындай анық белгілі болмайды. Сақталған жазба ескерткіштердің мәтіндерінде әрбір сөз бен олардың барлық мағынасының жан-жақты толық ашылып, берілмеуі осындай «сырттай» білу жағдайынан туындайды. Осындай жағдайда мәтінде тіркелген мағыналардың дәл түсініктемесін, өз кезеңіндегі сөздің семантикалық құрылымын беру қиындау болады.

Қазіргі тілдің тарихи сөздігі мен тілдің ескі дәуірлеріне арналған сөздіктердің арақатынасын ажырата білу керек. Бұл сөздіктердің жалпы ортақтығы: бұлар таза лингвистикалық сөздіктер, себебі түсіндірілуші (А) мен түсіндіруші (В) екеуі де тілдік бірліктер болып табылады. Сонымен қатар ол екеуі де сөздің кең мағынасындағы тарихи сөздіктер болып саналады, сөздік мақаланың зерттеу нысаны тіл тарихындағы әртүрлі хронологиялық кезеңдерді көрсетеді және сөздердің диахрондық ұқсастығы негізінде құрылады. Дегенмен олардың арасындағы айырмашылықтар: дереккөздерді қамтуы, материалдың (В) сипаттамасы, сөздік мақаланы өңдеудің сипаты және т.б. көрінеді. Осылардың ішінде баса назар аударатын ерекшелік түсіндірілушінің (А) түсіндіруге қоятын талабы мен көлемі, түсіндірушінің (В) түсіндірудегі мәліметтеріне байланысты. Қазіргі тілдің тарихи сөздігінде түсіндірілуші (А) – қазіргі тілдің сөздері, оны түсіндіруші (В) шығу тегі мен тарихын түрлі жолдардың көмегімен анықтайды, ең алдымен осы тілдің көне дәуірлерін, соған қоса диалектілерді, туыс тілдердің мәліметтерін және т.б. салыстырады. Ал ежелгі дәуір тілі сөздігінде бұл керісінше сипатта болып, түсіндірілуші (А) тілдің ежелгі дәуіріндегі сөздер болады, ал оны түсіндіру (В) қазіргі тілдің көмегімен беріліп, түсіндіріледі. Сөйтіп, бұл сөздіктің міндеті ауқымды: қазіргі тілдегі сөздердің шығу тегін анықтайды, ал екінші сөздіктің міндеті шектеулі: хронологиялық шек бойынша ежелгі дәуір тілі сөздерінің тарихынан мәлімет береді.

Жоғарыда көрсетілген сипаттама бойынша қазіргі тілдің тарихи сөздігі этимологиялық сөздікке жақын, екеуінде де сөздердің шығу тегі қарастырылады. Олардың арасындағы басты айырмашылық: қазіргі тілдегі сөздерді түсіндіруде тарихтың терең қойнауына қаншалықты ене алатындығында, жеке сөздің тарихы қаншалықты жан-жақты ашылуында, түсіндірілуші тек бір тілдің деңгейінде қарастырыла ма, әлде туыс немесе туыс емес тілдерді қамтуымен анықтала ма деген мәселеден туындайды. Бір тілдің қазіргі жағдайындағы тарихи сөздігін жасау үшін оған алдын-ала үлкен дайындық жұмыстары жүргізіледі. Сөздіктерде қаралатын негізгі мәселелер оның құрылымы мен оған материалдарды беру тәсілдері және сөздіктің сөзтізбесі басты назарда тұрады. Тарихи сөздікті жасау ісі сол тілдегі лексикографиялық зерттеудің нәтижесі, қорытындылануы болып есептелінеді.

Тарихи сөздік хронологиялық шекті қамту тұрғысынан былайша сараланады:



Г.А.Богатова: «Егерде ұзақ мерзім, бірнеше ғасырларға арналған тарихи сөздік болса дереккөздерді сұрыптау, ал бір ғасырға арналған тарихи сөздікте дереккөздерді толықтай беретіндігін» айтады. Р.А.Аванесовтің пікірінше, сөздердің хронологиялық шегі дәлме-дәл сандық мерзімге емес, дереккөздердің сипатымен анықталуы керек.

Тарихи сөздік жасау саласындағы қазіргі лексикографияның тәжірибесін ескере отырып, мынадай тұжырымға келеміз: тарихи сөздік өзінің толық мағынасында жазба тілдің тарихын көрсетуі, лексиканың тарихын беру керек, сөздің ежелгі бастау бұлағынан үздіксіз жалғастығын көрсететін, жазудың басталуынан бүгінгі жағдайына дейінгі барлық сөздердің биографиясын көрсетуі қажет.

Тарихи сөздік жасау үшін оған ең алдымен жазба ескерткіштердің болуы қажет деген пікір орын алған. Бұл пікірдің екінші жағы бар. Жазба ескерткіштерде белгілі бір себептермен сол заманның сөздері түспей, енбей қалуы ғажап емес. Ал ол сөз қазіргі тілде сақталуы мүмкін.

Жазба ескерткіштер жөнінде Қ.Жұбанов: «Жазба ескерткіштерде сол заманның тілдік сипаты толық қамтылмайды, сол себепті олар тілдің тереңге кететін тарихи негізін, түпкі көздерін дәл етіп көрсете алатын деректер қызметін атқара алмайды», – деген болатын [1, 3-4]. Ғалымның: «Орыс тілінің IX–XII ғасырлардағы жазба деректері бар болғанымен олар тіл тарихын түгел қамти алмайды. Өйткені тіл тарихының өмірі жазу тарихындай емес, одан анағұрлым ұзақ, тереңде жатыр. Тіл мен оның даму заңдарын сол тілдің иесі болып табылатын халықтың тарихымен тығыз бірлікте, байланыста қараған уақытта ғана түсінуге болады» [2, 17] – деген пікірі тарихи бағыттағы сөздіктерді жасауда негізге алынатын, әрі танымал лексикографтардың пікірлерімен сабақтас ұстаным.

Б.Әбілқасымов, Ә.Ибатов, Е. Жұбановтардың «Қазақ тілі қалыптасуының тарихи кезеңдері» деген мақалада тілдің тарихын зерттеуді жазба ескерткіштердің негізінде емес, қазіргі тілдің өзінде бар деректерге сүйене отырып зерттеуді ұсынып, қазіргі тілімізден табылатын деректер тілге қатысты тарихи мәліметтердің дереккөзі ретінде пайдаланылуы керек екенін айтқан. Біз осы әдісті түгелдей қолдаймыз. Сол себепті біз қазақ тілінің, пайда болу, қалыптасу тарихын, оның даму жолдарын көне жазба ескерткіштерімен қоса, қазақ тілінің өзінен, қазақ тілінің бүгінгі сөздік қоры мен сөздік құрамынан, ауыз әдебиеті үлгілерінен, 100 томдық «Бабалар сөзінен», XIX ғ. шыққан баспасөздерден іздестіреміз. Демек, қазіргі тілдің деректерін де тарихи сөздіктерде жазба ескерткіштермен бірге пайдалану керек. Тіл өзінің дамуында, сол даму кезеңдерінің өн бойында әртүрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты нақтылы іздер қалдырып отырады. Анықтауы өте қиынға соғатын осы тарихи іздер сол тілдің лингвогенезісін зерттеу үшін ең қымбат, таптырмайтын материалдар қатарына жатады. Сол іздер арқылы тілдің қай заманда, қандай жағдайда, қандай ел, ру, тайпалармен қарым-қатынаста болғанын анықтауға

болады. Осындай тарихи іздерді бізге беретін жазба мұралар ғана емес, қазіргі тірі тіл болмақ. Тірі тілде көненің көздері молынан сақталған. Жазба мұралар қазіргі тілдегі сол деректерді тиянақтау, анықтау үшін ғана қажет болады. Демек, тілдің тарихын зерттеуде ең негізгі табан тірер дерек қазіргі тілден алынуы қажет те, жазба мұралар дерегімен нақтылануы керек» [3, 20–25].

«Дала уәлаяты» газетіндегі ескі кітаби сөздер жайында «Тілтаным» журналына шыққан мақаламызда айтылады [4, 93].

Өз қолымда «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігіне» ұсынар 230 беттік қолжазба дайын, 4 000-дай атау сөз мысалымен жинақталған. Ендігі атқарылар үлкен жұмыс, 4000 сөздің мағынасын анықтап, толыққанды сөздік мақала ретінде дайындау қажет. Жұмыстан үзінді:

**БЕК** – *өте*. Адамдарға *бек мунис* болар олар («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 147-б., 2004. 100 томдық). Жүрдіңіз бе, *бек* есен-аман, – деді («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 220-б., 2004. 100 томдық). Ол таудың ар жағында *бек* көп жерлер («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 223-б., 2004. 100 томдық). *Бек* тығыздық болыпты бұ жаһанда («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 228-б., 2004. 100 томдық).

**БЕГІРЕК** – *мықтырақ*. Осы аттың жүруі *бегірек* жат («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 100-б., 2004. 100 томдық). *Бегірек* заһар, өткірірек тістісі-ді («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 30-б., 2004. 100 томдық). Аппақ шаһар әдемі *бегірек* асқан («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 143-б., 2004. 100 томдық). Кіші қызы *бегірек* көркем екен («Шаһмаран». Бабалар сөзі. 2-том. 183-б., 2004. 100 томдық).

**ТҮРҮР** – түр+грам.форма: *тұрады*. Арызым-зағифамыз хамла *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 11-б., 2004. 100 томдық). Сіздерді ренжітпей билеп *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 11-б., 2004. 100 томдық). Іс дегенім бір ғаурат хамла *тұрұр* («Қисса Шеризат». Бабалар сөзі. 3-том. 13-б., 2004. 100 томдық). Түнгеше ынтызар боп *тұрұр* едім («Хикаят дастан Хатымтай». Бабалар сөзі. 4-том. 123-б., 2004. 100 томдық).

**КЕҮЛІ** – *көңілі*. *Кеуліне* шаттық енеді («Қарқабат». Бабалар сөзі. 3-том. 42-б., 2004. 100 томдық). *Кеуліңде* титтей шер қалмас («Қарқабат». Бабалар сөзі. 3-том. 57-б., 2004. 100 томдық).

**АНТ АУУ** – *сертінен таю*. Елшіні өлтірген Аблайға *ант ауып* қалмақ халқы жеңіп, Аблайды бас қылып жүз кісіні ұстап алып еліне апарыпты (ДУГ. 1891 ж. Қазақтың мәселесі. 314-б.).

**АҚЫРЫН ТИЯНАҚ ЕТІП ҰЙҒАРУ** – *қортындылау*. Бұл баяннаманың *ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз* һәм шаттықпенен қосып жазамыз, әгерде Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың ғадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамады һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

**ҮМІТЛІ** – *үмітті*. Өзінің Керім патшаның баласы екенін, өзіндей Жалал патшаға келгендерін һәм пәлеге кіріптар *үмітлі* болғандарын бір-бірлеп баян қылып (ДУГ. 1893 ж. Наурыз. 459-б.).

Мақаламызды қортындылай келе, тіл – көне құбылыс, тарихи категория. Қазақ тілінің тілдік мұрасы, сөз байлығы бізге жазба ескерткіштер, халықтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі арқылы жетті. Осы ескі тіл бірліктерді, көне формаларды сөздікте мүмкіндігінше семантикасын дәл тауып көрсете білу сөздікті құрастырушылардың алға қойған зор міндеті.

### ӘДЕБИЕТТІР ТІЗІМІ:

- [1] Жубанов Х.К. К постановке исследования истории фонетики казахского языка // Труды Института национальной культуры. – 1935. – Т. 1.
- [2] Жубанов К. Из истории слов в казахском предложении. – Алматы: Ғылым, 1996. – 280 с.
- [3] Әбілқасымов Б., Ибатов Ә., Жұбанов Е. Қазақ тілі қалыптасуының тарихи кезеңдері // Қаз ССР ҒА-ның Хабарлары. – Алматы, 1988. – № 11. –20–25 бб.
- [4] Көбденова Г.Б. «Дала уәлаяты» газетіндегі ескі кітаби сөздер // «Тілтаным» журналы. №1, 2019 жыл. 93-97 бб.